

РЕЦЕНЗИЯ ЗА ДИСЕРТАЦИЯ НА ТЕМА
*THE PHILOSOPHY OF MEASURE AND THE MEAN
IN PLATO AND ARISTOTLE,*

Философия на мярата и средината при Платон и Аристотел

представена от г-н Димитриос Кукуларис,
докторант от Doctoral Programme in Philosophy in English във
Философския факултет на СУ „Св. Климент Охридски“

В началото на рецензията ще представя накратко г-н Кукуларис, тъй като това е задължение на председателя на научното жури съгласно чл. 72, ал. (2) от (предишния) *Правилник за условията и реда за придобиване на научни степени и заемане на академични длъжности в СУ „Св. Климент Охридски“* (в сила от 20 април 2011, последно изменение от 19 октомври 2016 г.).

Той е роден през 1978 г., бакалавър е на Атинския университет по история и археология, като дипломният му проект е бил на тема *Методи на преподаването на античната гръцка история за студенти с дислексия* (2003). Магистър е на Университета в Лестър по масови комуникации с разработка върху *Кризите в околната среда и медиите* (2004). Има квалификационна степен за преподавател от Образователна агенция в Ковънтри (2012).

В СУ „Св. Климент Охридски“ е бил студент в МП по Философия на английски език, като се е дипломирал в нея с магистърска теза на тема *Политическите системи в Платоновата Държава и Аристотеловата Политика* през 2016 г., след което е започнал докторантура в Докторската програма по Философия на английски език с научен ръководител проф. дфн Анета Карагеоргиева.

Работил е като учител по хуманитарни дисциплини в гимназиалната степен на държавни училища в Гърция, а след това и в Букурещ. Има издателски опит като редактор в изд. „Йованис“ в Атина през 2001 и 2002 г., след което три години е работил в редакцията на вестник „*Елефтерос типос*“. От 2016 г. досега е учител във Виетнамско-австралийското международно училище в град Хо Ши Мин.

Като доброволец и активист се е ангажирал с различни дейности: помощ за засегнати от дислексия; опазването на горите в Атика; няколко месеца безвъзмездно съдействие за провеждането на Олимпийските и Параолимпийските игри в Атина през 2004 г.

Дисертацията му е в обем от 203 страници и се състои от Благодарности, Въведение, четири глави и библиография. Първо ще представя общите, обзорни впечатления от неговата дисертационна работа:

1. В нея той продължава изследванията, започнати в магистърската му теза по много важен проблем: влиянието на Платон върху Аристотел, общото и различното в техните схващания, като в магистърската му работа фокусът е бил съсредоточен върху тяхната политическа философия, а тук залогът става много по-голям. Изследвани са няколко важни понятия в късните Платонов диалози и етиките на Аристотел, но не само за да се види формообразуването им в онази сфера, която е част от практическата философия, а заради много по-голяма интерпретаторска задача: да се отговори на въпроса дали тези понятия имат (или не) много по-силно и всеобхватно онтологическо и епистемологическо измерение. Това прави работата амбициозно историкофилософско начинание.
2. Дисертацията се съсредоточава върху проблема за мяр(к)ата във *Филеб* и *Държавникът*, които са сред най-трудните и най-малко интерпретираните късни Платонов диалози. (И двата диалога са преведени на български от д-р

Донка Марковска и по-нататък в рецензията ще цитирам нейния превод в том IV на *Диалози*, изд. "НИ", 1990. Понятието на фокус в дисертацията и в двата диалога е преведено от нея като *мярка*, но на места поставям буквата «к» в скоби, защото внимателният прочит на съответните места и анализът, който колежата Кукуларис предлага, убедително показват, че понятието има както количествено-инструментален-измерителен аспект, така и качествено-битиен).

3. Дисертацията анализира двuasпектността на понятието за средищното и средината в етическите трактати на Аристотел, а без това понятие според Философа не би могло да се мисли за добродетелите. Тук е мястото да се напише, че както при Платон, така и при Аристотел тези понятия не се изразяват с една-единствена, устойчиво фиксирана дума, а с няколко различни, които само на пръв поглед *изглеждат* синоними. При Платон понятието за *мярата*, *мярката* или *мерещото*, но и *осъразмеряващото* се изразява с няколко сходни думи от среден род, а при Аристотел има строго разграничени думи за изразяване на различните аспекти на понятието за онова, което е между излишъка и недостатъчността. Едната от двете най-употребявани е от среден (τὸ μέσον), а другата – от женски род (ἡ μεσότης), затова по-нататък в рецензията ще става дума и за *средното*, или *средищното*, и за *средината*.
4. Интерпретаторският размах и задълбочеността на анализа се виждат в заявената и успешно осъществена амбиция да се направи съпоставително осмисляне не само на тези понятия в многоаспектността на терминологичното им прецизиране в двата диалога на Платон и двете етики на Аристотел – *Никомахова* и *Евдемова*, но и в търсенето на много по-широкото и мощното им

промисляне като онтологически, епистемологически, аксиологически, етически и естетически мисловни инструменти.

Важните въпроси, които дисертацията поставя, са:

Каква точно е обвързаността на Платоново-Аристотеловите понятия за излишъка и недостатъка, за Голямото и Малкото, за повечето и по-малкото с понятието за мяра и за средина? В какъв смисъл можем да кажем, че мярата и средината *са доброто* или *че го постигат*? В един и същ смисъл ли се отнася това както за τὸ μέτρον, така и за τὸ μέτριον? (Колегата представя разликата между тях на английски, като превежда първото като *measure*, а второто - като *due measure*)¹? Това, което анализът установи относно мяр(к)ата при Платон, ще бъде ли доказано и за средината при Аристотел? Как те са свързани с умението? А как се отнасят към добродетелта? Защо Платон прибегва до такова терминологично разнообразие, когато говори за мярата или мерещото (например, *μέτριον-мерното*, но и *οραζμερϑαϑιζο-ορϑελεϑιζοτο*, *πρϑεποϑ-ποδοβαϑιζοτο*, но и *ποδοϑιζοτο*, *καϑροϑ-ναϑременното*, но и *πρεμερϑното*, и т. н.)? Как точно те се свързват с познанието и знанието? (р. 13)

(На това място в рецензията трябва да отбележа, че колегата Кукуларис не знае български и не знам дали той би приел както моя, така и превода на д-р Донка Марковска на тези специфични понятия, за отсенките на които спори световната колегия в платонознанието, но в тази ситуация ни поставя закононото изискване рецензиите и становищата, дори и за дисертациите, написани на чужд език от колеги-чужденци, невладеещи нашия, да са написани на български.)

Най-задължаващата теза, с обосноваването на която се ангажира дисертацията, според мен е заявена на с. 20 от Въведението:

“Мярата заема знакова позиция във философското теоретизиране в *Държавникът* и *Филеб*. Всъщност, мярата в тях има същия философски

¹ В съответствие с преводите на Кенет Сайър и Кристофър Роу, както и по анализите на Мелиса Лейн и др.

статут като идеите/формите в *Държавата* и *Федон*, и е жизнено важна за теоретичното разбиране на *Филеб* и *Държавникът*; за разлика от това, средината не е жизнено важна във философските теории на Аристотел” (р. 20).

5. Още едно общо впечатление от цялата дисертация. Колегата Кукуларис притежава *научната добродетел смелост*. Той е храбър автор на изследване, който се осмелява да изложи своите разбирания ясно, разбираемо, категорично и в много случаи убедително. В същото време той не се колебае да заяви своите съмнения и резерви към интерпретациите на други колеги наши съвременници, предимно от англоезичния свят. Ще посоча само един цитат: *“Aristotle’s natural teleology, while vetoed by most philosophers, is still appreciated as a difficult, albeit definitively disproved, philosophical theory. The doctrine of the mean, though, is usually viewed as not simply incorrect, but meaningless and illogical.”* (р. 17). Не бих се съгласила с първата му преценка – по отношение на природната телеология, но напълно подкрепям критиките му срещу критиките против учението за средината или средищното като неправилно, безмислено и нелогично. С тази критика на критиките срещу Аристотеловата парадигма за добродетелите се занимава третата глава на текста.

Сега ще се спра на няколко конкретни места, за да се изявят най-ценните идеи в изследването му. В Първа глава се обсъждат няколко места в *Държавникът*, в които се осмисля: 1. Инструментът или критерият на меренето: *мярката* (в превода на Д. Марковска), мерещото, осъразмеряващото; 2. Нещата, които биват мерени, подложени на някакъв вид измерване; и 3. Измерващият, преценяващият според мярката човек, който разбира се, в края на диалога се оказва, че е най-вече истинският

политик или държавник. Ако той наистина владее изкуството на измерването, ще съумее да втърче в тъканта на полиса хора, които имат различни човешки качества, дарби, способности и дадености.

Много точно колегата отбелязва, че във фразата, която употребява Чужденецът, „да разгледаме най-напред *излишеството и недостига като цяло* $\pi\acute{\alpha}\sigma\alpha\nu\ \tau\eta\nu\ \tau\epsilon\ \acute{\upsilon}\pi\epsilon\rho\beta\omicron\lambda\eta\nu\ \kappa\alpha\iota\ \tau\eta\nu\ \acute{\epsilon}\lambda\lambda\epsilon\iota\psi\iota\nu$, за да разполагаме всеки път с критерий...“ (превод на Д. Марковска, 283c3-4), е зародишът на един грозд от понятия, които после се разрояват и в диалога, и в етиките на Аристотел.

По отношение на *изкуството за мерене*, в диалога и респективно, в анализите в дисертацията, е възлова дихотомията: $\acute{\epsilon}\nu\ \mu\acute{\epsilon}\nu\ \tau\iota\theta\acute{\epsilon}\nu\tau\epsilon\varsigma\ \alpha\upsilon\tau\eta\varsigma\ \mu\omicron\upsilon\omicron\iota\omicron\nu\ \sigma\upsilon\mu\pi\acute{\alpha}\sigma\alpha\varsigma\ \tau\acute{\epsilon}\chi\nu\alpha\varsigma\ \acute{\omicron}\pi\omicron\sigma\alpha\iota\ \tau\omicron\nu\ \acute{\alpha}\rho\iota\theta\mu\omicron\nu\ \kappa\alpha\iota\ \mu\eta\kappa\eta\ \kappa\alpha\iota\ \beta\acute{\alpha}\theta\eta\ \kappa\alpha\iota\ \pi\lambda\acute{\alpha}\tau\eta\ \kappa\alpha\iota\ \tau\alpha\chi\upsilon\tau\eta\tau\alpha\varsigma\ \pi\rho\omicron\varsigma\ \tau\omicron\upsilon\nu\alpha\nu\tau\iota\omicron\nu\ \mu\epsilon\tau\rho\omicron\upsilon\sigma\iota\nu$, $\tau\omicron\ \delta\acute{\epsilon}\ \acute{\epsilon}\tau\epsilon\rho\omicron\nu$, $\acute{\omicron}\pi\omicron\sigma\alpha\iota\ \pi\rho\omicron\varsigma\ \tau\omicron\ \mu\acute{\epsilon}\tau\rho\iota\omicron\nu\ \kappa\alpha\iota\ \tau\omicron\ \pi\rho\acute{\epsilon}\pi\omicron\nu\ \kappa\alpha\iota\ \tau\omicron\nu\ \kappa\alpha\iota\rho\omicron\nu\ \kappa\alpha\iota\ \tau\omicron\ \delta\acute{\epsilon}\omicron\nu\ \kappa\alpha\iota\ \pi\acute{\alpha}\nu\theta\prime\ \acute{\omicron}\pi\omicron\sigma\alpha\ \epsilon\iota\varsigma\ \tau\omicron\ \mu\acute{\epsilon}\sigma\omicron\nu\ \acute{\alpha}\pi\omega\kappa\acute{\iota}\sigma\theta\eta\ \tau\omicron\nu\ \acute{\epsilon}\sigma\chi\acute{\alpha}\tau\omega\nu$ (284e3-8)... трябва да го разполовим и към едната му половина да отнесем всички изкуства, които съпоставят едни с други числа, дължини, дълбочини, ширини и скорости, а към другата половина – онези, които съпоставят всичко с умереното, уместното, навременното, необходимото и въобще с всичко, което се пада по средата на две противоположности (превод Д. Марковска).

Първата разновидност на изкуството за измерването е $\kappa\alpha\tau\acute{\alpha}\ \tau\eta\nu\ \pi\rho\omicron\varsigma\ \acute{\alpha}\lambda\lambda\eta\lambda\alpha\ \mu\epsilon\gamma\acute{\epsilon}\theta\omicron\upsilon\varsigma\ \kappa\alpha\iota\ \sigma\mu\iota\kappa\rho\acute{\omicron}\tau\eta\tau\omicron\varsigma\ \kappa\omicron\iota\nu\omega\nu\acute{\iota}\alpha\nu$, (283d7-8), първо, според отношението на големината и малкостта помежду им. Второто изкуство на измерването е $\kappa\alpha\tau\acute{\alpha}\ \tau\eta\nu\ \tau\eta\varsigma\ \gamma\epsilon\nu\acute{\epsilon}\sigma\epsilon\omega\varsigma\ \acute{\alpha}\nu\alpha\gamma\kappa\alpha\acute{\iota}\alpha\nu\ \omicron\upsilon\sigma\acute{\iota}\alpha\nu$, (283c8-9). Д-р Донка Марковска е превела чудесно тази взривяваща дефиниция като „според неотменимата същност на сътворяването“. Първият вид на изкуството на измерването е ясен, но само на пръв

поглед: то мери всичко, в което има число, което е количествено, което е квантифицируемо, както обобщава Кукуларис. Голямото предизвикателство при дефинирането на втория вид, за което в диалога има *не едно, а шест определения*, е в съчетаването на понятия, които не са взаимоизключващи се и диаметрално противопоставени, но са оразличени и разграничени старателно в предишните, в класическите диалози. Тук виждаме, че Платон шеметно смесва οὐσία и γένεσις, битието и ставането, същността и пораждането, статичността и промяната. Но той не би бил най-възхитителният антидогматик във философията (по думите на Хегел), ако в късните диалози не беше нарушил табута, поставени уж като неприкосновени в класическите.

Още едно сериозно историкофилософско предизвикателство застава пред колегата Кукуларис в тази първа глава: освен труса, който преживява в диалога снемането на разграничението между битието и ставането, към осмислянето на грозда от понятия за меренето и мярата се добавят и понятия, за които Платон може би е говорил в незаписаните си лекции, и за които знаем повече от Аристотеловата *Μεταφυσικα*, отколкото от диалозите. В *Държавникът* се появяват Голямото и Малкото – пестеливо, но решително употребени от Чужденеца в осмислянето на това, кое и как осъразмерява нещата, за да ги направи точно такива, каквито *са* и като *каквито* съществуват:

διττὰς ἄρα ταύτας οὐσίας καὶ κρίσεις τοῦ μεγάλου καὶ τοῦ μικροῦ θετέον, ἀλλ' οὐχ ὡς ἔφαμεν ἄρτι πρὸς ἄλληλα μόνον δεῖν, ἀλλ' ὥσπερ νῦν εἴρηται μᾶλλον τὴν μὲν πρὸς ἄλληλα λεκτέον, τὴν δ' αὖ πρὸς τὸ μέτριον – трябва да приемем, че голямото и малкото разполагат с тази двойка същност и че могат да бъдат преценени по два начина, а именно – не бива да ги

съотнасяме само едно спрямо друго, както направихме преди малко, а според казаното сега трябва да ги сравняваме, от една страна, помежду им, а от друга страна – с мярката (283e8-11, превод Д. Марковска).

Всичко това се представя от безименния Чужденец от Елея като имащо не само приложната практическа цел да се стигне до определение на държавническото изкуство, но и защото *мяр(к)ата* придава на всички произведения красота и прелест (284a8-10). Много тежко изпитание за осмислянето на всеобхватния онтологически аспект на *мярата* е и разсъждението, че: τὸ πλεόν...καὶ ἔλαττον μετροῦτὰ...μὴ πρὸς ἄλληλα μόνον ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν τοῦ μετρίου γένεσιν, да принудим повечето и по-малкото да станат измерими не само едно спрямо друго, но и спрямо пораждането на мярката – превод Д. Марковска (284b8-c1).

Не е случайно, че в двата предхождащи реда Чужденецът казва, че така са били принудени да направят и в *Софистът*, където са разбрали, че има и *небитие като другото на битието, като неточното в словото и мисълта*, защото иначе разсъжданието е щяло да им се изплъзне. Същото разсъждение не просто за съотнасянето на по-голямо и по-малко количество, но и изобщо за пораждането на мярата ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν τοῦ μετρίου γένεσιν, се повтаря и в 284d5-6.

С почти всичко от анализа на колегата Кукуларис в тази основополагаща Първа глава съм съгласна, с изключение на едно. При дискутирането на количествената *мярка*, на *количествения аспект* на мерещото и измерващото той заявява, че: the possibility of the Stranger referring to a negative number is negligible, as ancient Greeks had not yet stumbled upon the possibility of negative numbers (p. 37). Съгласна съм с

него, че ἀριθμός в *Държавникът* може да има смисъл и на *количество*, *величина* изобщо, а не само на *число*, но съществуването на отрицателни и ирационални числа е едно от първите следствия, до които се достига от Питагоровата теорема: в случай на равнобедрен правоъгълен триъгълник с дължина на катетите 1.

Първото изкуство на измерването е интуитивно ясно: при него се съизмерват и съпоставят различни количествености, количествено определени съществуващи неща, като в примерите на Платон, които Кукуларис чудесно анализира, умишлено се набляга и на нетриизмерно-материални, но все пак **днес** измерими неща: един ден е по-горещ от друг, един тон е по-висок от друг. И тук става много интересно, защото никой не знае дали древните са имали начин за *обективно, инструментално измерване на температура (на въздуха и на телесна температура)*, а още по-малко знаем за определянето на *височината на тоновете*. Това е един от въпросите, които ще останат може би завинаги неразрешени по отношение на знанията ни за античната музикална практика и теория. От тях научаваме за математическите съотношения и пропорции при съзвучията, хармонията, интервалите, ритмите и ладовете, но не и основното – определянето на височината на звука, определенията за тон и звук, принципите на нотацията в архаиката и класиката, ако изобщо тогава е имало нещо подобно на далеч по-късната нотация.

В дисертацията убедително се показва, че и първото изкуство на измерването като съотнасяне, съпоставяне и съизмерване на *повече* и *по-малко* престава да бъде толкова просто и саморазбиращо се, когато се стигне до измерването на температура, естетическите предписания за съразмерността на големината на носа спрямо цялата скулптура на

Зевс, или височина на звука, която трябва да изсвири един китарод. Що се отнася до второто изкуство на измерването, колегата го определя много уместно, като го впира като вътък в Платоновия априоризъм. Кукуларис категорично заявява: the second art of measurement measures something as greater or smaller than (or as satisfying) some standard of pre-stated appropriateness (p. 38).

Втората глава обсъжда същите проблеми, но във *Филеб*. Колегата е прав, като отбелязва, че и той, както и *Държавникът* е един от най-малко анализирани диалози. Така е и именно поради световната колегия на изследователите на Платон създава Международното Платоново общество, което от края на 80-те години на XX век организира веднъж на три години много голям международен форум, на който се обсъжда някой от късните диалози. Подробности за всички тях: <https://platosociety.org/category/symposium/>

Ако се опитам да вляза в игривия диалектически тон на Платон в тези два диалога, ще кажа, че вниманието към тях през последните 30 години е *голямо*, но все пак то е много *малко* в сравнение не само с интерпретациите, които са получавали класическите диалози, написани през по-ранния период на Платоновия живот, но и с други късни диалози, каквито са напр. *Тимей* и *Софистът*.

Макар че колегата на много места в дисертацията обосновава критикува някои интерпретатори, работещи в аналитичната традиция, неговите методи са основните нейни методи. В текста няма никакви общи приказки. Прочутата аналитична стратегия *war on generalities* е използвана в изследването, като и в двата диалога са картографирани най-важните места, върху които се построяват анализите. Съответно, във *Филеб* това са два откъса: 1. прочутата

онтология на четирите битийни конституента в 23c-27c; и 2. разсъждението за благо или доброто в 65a-66a.

Колегата е прав, че класическите онтологически понятия от средните диалози εἶδος, ἰδέα, γένος, παράδειγμα, в късните диалози се употребяват по-малко, а особено в *Държавникът* и *Филеб* най-често се споменава общото понятие за същност или битие – οὐσία. Платонистката колегия отдавна е забелязала, както отбелязва и Кукуларис, че в класическите диалози думата много често се употребява в мн. число, напр. във *Федон* 65d13-e1, а в късните диалози οὐσία е по-скоро събирателно понятие за *тоталността на битието* и всички същности в него.

(Поради това смятам, че и преводите на на проф. Михайлов и проф. Богданов, съответно, на *Тимей* и *Софистът*, съвсем точно предават οὐσία навсякъде като *битието*, а не като *същност*. И това различие при превеждането на основното онтологическо понятие на Платон в различните диалози и в преводите на различни наши преводачи никога не е било драматизирано, за разлика от истеричното многогодишно отричане и чудовищните злословия, които застигнаха преводачите на Аристотел.)

Важно отклонение от правоверността на класическата онтология или направо казано ерес в нея е и твърдението, че същностите са *породими* (*Филеб* 26d7-8.)

Да отбележим, че във *Филеб* най-важните (хипо)тези в събеседването се изказват от Сократ – литературно-философският персонаж, който ги представя и в класическите диалози. В началото на диалога се заговарва за онези три рода в битието, от които се раждат всички сега съществуващи неща πάντα τὰ νῦν ὄντα, 23c4. Те са безкрайното, или безграничното - τὸ ἄπειρον, границата или пределът - τὸ πέρας, смесеното, полученото от тяхното съединяване - τὸ μείκτον. Но за да се слоят τὸ ἄπειρον и τὸ πέρας, и за да се роди смесеното от

тях, трябва да има и причина, или причиняващо това. Тук отбелязвам, че в оригинала за *причина* Платон в този диалог ползва предимно думата от ср. род, за разлика от *Тимей*, например, където се употребява повече думата от женски род². Колегата Кукуларис много уместно подчертава в анализа си, че Платон има не една, а две двойки от понятия, с които се обсъжда по-голямото и по-малкото, повечето и малкото: πλέον καὶ ἕλαττον (25c9), μεῖζον καὶ μικρότερον (25c9-10). Това са термини, чрез които се вижда и качественият смисъл на τὸ ἄπειρον, което е не само неограничено в количествен аспект, но и неопределено като качество.

Никак не са случайни и двойките противоположности, които Сократ дискутира, а Кукуларис анализира: по-топлото и по-студеното - θερμότερον καὶ ψυχρότερον (24a7-8, b4, d3, 25c5-6), повечето и по-малкото (отнасят се до бройни отделни съществуващи неща) - τὸ πλέον καὶ τὸ ἕλαττον (24c5, 25c9), по-сухото и по-влажното - ξηρότερον καὶ ὑγρότερον (25c8), по-бавното и по-бързото - θᾶττον καὶ βραδύτερον (25c9), и отново по-голямото и по-малкото, но изразено с друга двойка термини - μεῖζον καὶ μικρότερον, като те се отнасят за неща, имащи обем, размери, величина (25c9-10). По този повод колегата отбелязва съвпадението и с *Държавникът* - μεῖζον...ἕλαττον (284d5).

От анализа на колегата при съпоставянето на тези сдвоени качества, става ясно: винаги сме в плен на относителното (и субективното, бих добавила). Очевидно е, че в зависимост от това какви са второто и третото съотносимо, едно и също нещо може да е по-

² В анализа на *Филеб* колегата ползва изключително полезния превод с обтоен коментар и анализ на Доротей Фреде (1993), дискусията ѝ с Верити Харт и др.

тежко и по-леко, по-високо и по-ниско, по-бързо и по-бавно. Но какво да кажем за това, че днес на мен ми *се струва, че е по-топло от вчера*, а на друг може да му се струва, че *днес е по-студено от вчера*. Не е случайно, че в диалога Сократ започва точно с тези възприятия за по-студено и по-топло, по-влажно и по-сухо, за които древните не са имали нито мерни единици, нито измервателни уреди. Чрез всичко това Платон, а след него много анализатори, сред които и колегата Кукуларис неоспоримо показват отрицателно-качествената страна на понятието τὸ ἄπειρον, което в много случаи е по-силно с аспекта на неопределеността и безкачествеността, отколкото на необятността и безпределността. Още един важен акцент в интерпретацията на колегата: от диалога *Филеб* се ражда и понятието за непрекъснатост, мислено като онова, което е делимо на отново и отново безкрайно делими остатъци. Тук са показани и усвояванията на мисленето на непрекъснатото, негативно-качествената неопределеност и безкрайно делимото при Аристотел във *Физика*, при Порфирий, Симплиций и следващи неоплатонически коментатори, като колегата точно отбелязва, че след Симплиций разбирането както на Платон, така и на Аристотел започва да спада. Най-последно, анализът както на τὸ ποσόν – количеството, така и на мярката τὸ μέτρον 24c7 и сл.) добре показва защо после Аристотел ще хареса едното, а почти напълно ще пренебрегне другото.

В последната част на главата, посветена на диалога се анализира едно прочуто място:

Οὐκοῦν εἰ μὴ μιᾶ δυνάμεθα ἰδέα τὸ ἀγαθὸν θηρεῦσαι, σὺν τρισὶ λαβόντες, κάλλει καὶ συμμετρίᾳ καὶ ἀληθείᾳ, λέγωμεν ὡς τοῦτο οἶον ἐν ὀρθότητι ἂν αἰτιασαίμεθ' ἂν τῶν ἐν τῇ συμμείξει, καὶ διὰ

τοῦτο ὡς ἀγαθὸν ὄν τοιαύτην αὐτὴν γεγονέναι. В такъв случай, щом не можем да уловим Благото с една идея, да го обхванем с три – Красота, Мярка, Истина – и да заявим, че е най-правилно да търсим причината за качествата на смесения живот в единството на трите и понеже това единство представлява Благото, самият смесен живот също е благо. (Превод на Д. Марковска, 65a1-5)

В заключението на тази глава колегата Кукуларис подчертава многоаспектността на понятието *мяра* в него: както като онова, което определя *същността* на нещото като такова, каквото то е; така и като ценностен измерител на степента му на причастност към най-висшето в битието. В първия от анализираниите откъси мярата се оказва безусловно важна за *раждането* и *ставането* на нещата, а във втория – за устойчивостта и *ценността* на тяхното *битие*.

В Трета глава се обсъжда Аристотеловата теория за добродетелите и ролята на понятието за средищно или средина в нея. По отношение на съдържанието ѝ няма да вляза в толкова големи подробности, защото етиките на Аристотел са в свършено различен интерпретативен контекст.

(За късните диалози на Платон винаги се е говорело и пишело много по-малко, отколкото за класическите, затова Първият Платонов симпозиум е бил посветен на всички тях; Третият – на *Държавникът*; Осмият – на *Филеб*, и т.н. Етиките на Аристотел, особено *Никомахова*, са в противоположното положение от векове. Те са едни от най-четените, коментирани, превеждани, преподавани и преиздавани книги на Философа. Причината е в самите тях: *Никомахова етика* е единна, свързана, цялостна и монолитна като нито един друг от трактатите. За нея можем да кажем, че интерпретациите се намират в стадия на метаметаинтерпретативността. Най-новите тълкувания влизат в спор с предишни, отпреди 20-30 години, те – със статии

отпреди 40-50 години и т.н. При това свръхобилие на интерпретаторска литература много често тълкувателите влизат в диалог и спорове помежду си и се стига до куриозите, цитатите в един текст от съвременни колеги спрямо цитатите от самия Аристотел да са в съотношение 10:1. Понякога се стига до смехотворно издребняване и фанатично ровене в детайлчета, като се изгубва общата перспектива, идеята за щастието като цел на добрия живот и прочие.)

Както бе посочено по-напред, понятията за ὑπερβολὴ καὶ ἔλλειψις, μέτρον и μέσον идват още от *Държавникът*. Аристотел стеснява техния онтологически периметър и ги употребява изключително и само в своята етическа психология на добродетелите. Тъй като според него добродетелта е първо, енергия на душата, водеща до избирането на определен начин на постъпване, но и предразположеност да се постъпва по един или друг начин, колелата Кукуларис предлага за опримеряване обстоен анализ на три добродетели – мъжеството, или храбростта; свободното отношение към парите, или щедростта; добронравие, което е средина между гневливостта и нечувствителността.

Ще обърна внимание само на един от важните акценти, които се поставят в неговия анализ в Трета глава. Мястото в кн. Бета на *Никомахова етика*, в което се определя, че средищното и най-доброто при всички добродетели се постигат при съобразяване с пет фактора и обстоятелства: трябва да се постъпва добродетелно τὸ δ' ὅτε δεῖ καὶ ἐφ' οἷς καὶ πρὸς οὓς καὶ οὗ ἕνεκα καὶ ὡς δεῖ, μέσον τε καὶ ἄριστον, ὅπερ ἐστὶ τῆς ἀρετῆς, 1106b21-22) – тогава, *когато* трябва, спрямо *онези* лица и *начини на постъпване*, (измежду които се избира едно или друго постъпване), с оглед на *целта*, (която трябва да бъде постигната) и така, *както трябва* (мой много разширителен превод). В почти цялата Трета глава колелата е в полемична и критична метаметапозиция, като спори с много от най-новите интерпретации заради тяхната неодобрителност или дребнавост при тълкуването на Аристотеловите схващания. За конкретното посочено място,

което е един от стълбовете на общата теория за добродетелите, основополагащо детайлното разглеждане на всяка една от тях в следващите книги на трактата, колегата взема на прицел една нова куриозна етическа доктрина, въведена с аббревиатурата MPV – Multi-Parameter View. Колегата обстойно анализира и убедително отхвърля това “многопараметърно гледище”, като показва, че новите приумици не могат да заместят автентичните понятия и термини, с които си служи Аристотел, а могат да предизвикат само ирония, на места дори и сарказъм. Споделям иронията на колегата по отношение на всички онези цитирани от него най-съвременни интерпретации, които вменяват на Философа мисли, които той никога не е имал и/или окачествяват теорията за средищното и средината като глупава и нелогична.

В последната глава се прави обобщителна съпоставка и се синтезират всички наблюдения и изводи, до които се достига в първите три глави, като се появяват и нови фокуси: мярата, средината и нормативността; познаваемостта, знанието и познанието за тях; абсолютивизмът и релативизмът при прилагането на мярката, средината и съображението за “средищното, съотнесеното към нас”, the mean relative to us.

Финалните акорди са в последната част на последната част на Четвърта глава, в която на 5 страници се предлагат изводите от съпоставителния анализ на мярката според Платон и средищното или средината според Аристотел. Изводите са убедителни: обхватът, обемът на понятието при Платон е огромен, а при Аристотел – ограничен. При Платон става дума за три нови, алтернативни онтологически проекти, които с други мисловни парадигми контриращо допълват класическото учение за идеите, ейдосите и формите. Тези три нови онтологически алтернативи са в *Софистът*, *Държавникът* и *Филеб*. Те запазват общия трансцендентен, отвъднебесно-извисен дух и светогледните интуиции на Платон, както и цялостното рамкиране на философемите му, но въвеждат нови

и свежи понятия. Особено освежаващо и недогматично-разчупващо е понятието за мяр(к)ата във *Филеб* и *Държавникът*. А що се отнася до Аристотел, той инструментализира понятието за средищното или средината, заимствано от Платон, но в строго ограничения периметър на философстването за добродетелите. В рязък контраст спрямо голямата онтологическа, епистемологическа, етическа, естетическа и аксиологическа тежест на Платоновото понятие мяр(к)а, при Аристотел, например в *Метафизика*, средищното се среща само веднъж! (Както показва изчерпателният индекс на 824-те термини и понятия, изготвен от Николай Гочев в предстоящо издание.)

В заключение ще обобщя: дисертацията е много сериозно изследване на два късни и доскоро пренебрегвани Платонов диалози, които представят различно онтологическо промисляне на *битието*, както и на най-обсъждани схващания в етическите трактати на Аристотел. Последно в този ред на изброяване на достойнствата на изследването: авторът му знае отлично старогръцки, което не е саморазбиращо се за всички съвременни гърци. Той ползва преводите и анализите на Кенет Сайър и на Кристофър Роу, на Доротей Фреде и Дейвид Рос, на Верити Харт и Мелиса Лейн, на Соломон и Джонатан Барнс, но с уточняващи и уместни коментари от негова страна.

Хубаво би било дисертацията да се издаде, но ако в нея се внесат три важни промени, които са и *забележките ми* към сегашния вид на текста:

1. Дисертацията трябва да се редактира, тъй като на места звучи като мислена и писана първо на гръцки, а после доста буквално преведена на английски.
2. Важен пропуск в библиографията е липсата на *изданията на оригиналните текстове* на старогръцки, по които се цитират самите Платон и Аристотел. Колегата основателно иронизира и протестира срещу някои най-нови

интерпретаторски моди, особено в Трета гл., когато храбро брани учението за средината от доста странни атаки, но самият той забравя да включи в списъка на литературата изданията на диалозите на Платон и трактатите на Аристотел. А в някои от тях има разлики: например, текстът на *HE*, публикуван от John Bywater в Oxford UP се различава в кн. Епсилон от текста, публикуван от Teubner Verlag в Лайпциг, изваден от ръкописите от Franz Susemihl.

3. Използваната вторична литература е предимно на английски и в единични случаи на френски език. Както в увода, така и в заключението може да се допълни, че тази проблематика се обсъжда интензивно и на други езици, и в други мисловни парадигми, и в други традиции, а не само в аналитичната.

Авторефератът представя добре съдържанието на дисертацията, но преводът ѝ е грапав. За това, обаче, колегата Кукуларис няма никаква вина, тъй като нашите колеги-чужденци от чуждоезиковите докторски програми нямат време и възможност да изучават езика ни.

Вътрешната защита на дисертацията в катедрата по Философия на 17 юни премина отчасти на български и отчасти на английски, а симултантният превод несъмнено, дори и когато се прави от виртуоз, пропуска важни моменти от изказванията на български. Може би поради това в първоначалния вариант на автореферата не бяха споменати задължителните публикации по темата, но впоследствие бяха добавени. Двете статии представят най-силни моменти от анализите в дисертацията: едната - за познанието за мярата във *Филеб*, а другата – от финалните страници на съпоставителния анализ, за абсолютизма и релативизма в етическите схващания на Платон и Аристотел.

Приносите са формулирани коректно и даже минималистично, като отчет за изпълнение на задачите и отговор на въпросите, поставени във Въведението.

Чрез подробностите в рецензията ми се опитах да покажа към *колко* и *какви* вечни философски търсения ни връща това изследване.

За мен беше удоволствие и интелектуална *наслада* (както е превела понятието д-р Марковска) да чета и рецензирам дисертацията, представена от колегата Димитриос Кукуларис. След 12 годишно прекъсване, след защитата на д-р Андрей Захариев, проведена на 29 ноември 2007 г., най-после някой има шанс да защити дисертация по антична философия във ФФ на СУ „Св. Климент Охридски“. Дано да стане така.

Ще гласувам убедено „за“ присъждането на образователната и научна степен *доктор* на г-н Димитриос Кукуларис, като се надявам, че и останалите колеги от уважаваното научно жури ще го направят.

София, 12 септември 2019 г.

Доц. д-р Димка Гичева-Гочева